

»Človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni«. Zdravstvene razmere v Ljubljani med prvo svetovno vojno in neposredno po njej*

Uvod

V Ljubljani, kjer v letih pred prvo svetovno vojno ni bilo zabeleženih eksotičnih bolezni, tudi infekcijske bolezni niso bile v ekspanzivni fazi (o tem na primer pričajo podatki za leto 1913, ki je terjalo življenje ene osebe zaradi tifusa, dveh zaradi škrlatinke in šestih zaradi davice),¹ se je ob začetku velikega spopada marsikdo spraševal, ali Evropi zaradi množičnih premikov vojaštva in civilistov grozi nevarnost hudih nalezljivih bolezni.² Na ravni države, dežele in županstva je bilo tako sprejetih nekaj preventivnih ukrepov, ki so v nadaljevanju obravnavani kronološko.

V monarhiji je od aprila 1913 veljal zakon o preprečevanju in zatiranju »prenosnih« bolezni, ki je določal, da mora biti županstvo nemudoma seznanjeno ob pojavu škrlatinke, davice, tifusa, griže, legarja, koz, kolere, kuge, lepre, trahoma, rumene mrzlice, vraničnega prisada, otrpnjenja tilnika, poporodne mrzlice in stekline. 5. maja 1914 je bil z naredbo ministra za notranje zadeve nabor nalezljivih bolezni razširjen na

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Del temelji na poglavjih Varuj se bolezni in Zaključne misli, v: Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, str. 199–240.

¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 85, Izkaz o infekcijskih boleznih (za leto 1913).

² Rollet, *The »other war« I. Zupanič Slavec, Epidemije na Slovenskem*, str. 201.

ošpice, dušljiv kašelj in mumps, ki so jih morala naznanjati zdravilišča in letovišča, zavodi in internati pa so morali poročati tudi o rdečkah in noricah. Zbrane podatke je županstvo ažurno posredovalo višjim instancam.

Deželna vlada za Kranjsko je maja 1914 objavila *Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni*. Za obveščanje o zdravstvenem stanju so bili zadolženi zdravniki, vodje zavodov, mrliški ogledniki, babice, zdravstveno strežno osebje, predstojniki pedagoško-vzgojnih zavodov, šolsko osebje, lastniki gostiln in krčem, hišni posestniki ter lastniki stanovanj. Županu in politični okrajni oblasti je bilo treba naznaniti vsak prvi primer obolezlosti ali sum nanjo pri škrlatinki, davici, legarju, kozah, koleri, kugi, trahomu in steklini, »in sicer brzojavno, telefonsko ali, ako se naznanilo tem potom ne more podati, po posebnem slu«. ³ Prav tako nemudoma so morali zdravniki županu in politični okrajni oblasti sporočiti podatke o vsakem – ne le prvem – primeru obolezlosti za legarjem, kozami, kolero in kugo. Naznanilo je moralo poleg podatkov o bolezni vsebovati ime in priimek, starost in bivališče obolelega ali umrlega. ⁴

Ljubljanski magistrat je 7. avgusta 1914 izdal razglas, s katerim je prebivalstvo posvaril, naj v boju proti morebitnim epidemijam izpolnjuje vsa navodila »v interesu javnega zdravstva in zdravja posameznika«. Poleg nekaj splošnih nasvetov, ki so ljudem priporočali osebno čistočo in snažnost bivališč, je za gostilne, kavarne in razne nastanitve objavil natančnejše naredbe, med drugim je zapisal: »V izvrševanju obrta skrbeti je za največjo snažnost, tako glede pripravljanja in shranjevanja jedil in jestvin sploh, glede oddaje pijač, kakor tudi glede obrtnih prostorov, namiznega in postelnega perila, posod, stranišč itd. Zlasti se strogo zaukazuje, da se mora sproti vsak kozarec, predno se znova natoči vanj kaka pijača, splakniti v sveži vodi. /.../. Psom dajati pijačo ali hrano na krožnikih in posodah, ki se rabijo tudi za goste, je nedopustno.« ⁵

22. februarja 1915 je izšel ukaz ministra za notranje zadeve v sporazumu z ministrom za nauk in bogočastje o »odločitvi bolnikov, bolezni sumnih in okužbe sumnih oseb in o oznamenilu hiš in stanovanj«. Ukaz je tolmačil, da za bolne veljajo osebe, pri katerih je bolezen že potrjena, bolezni sumne so bile osebe, ki so kazale »pojave, iz katerih se lahko domneva, da imajo bolezen«, za okužbe sumne pa so veljale osebe, ki pojavov bolezni sicer niso kazale, »pri katerih pa je bakterijološko dokazano, da jih je smatrati za nosilce kali bolezni, ali pri katerih je sicer dognano ali je po izkušnji domnevati, da so bili izpostavljeni okužbi in morejo posredovati razširjanje«. ⁶ Glede na stopnjo

³ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni.

⁴ Prav tam.

Za primerjavo gl. aktualni *Pravilnik o prijavi nalezljivih bolezni*.

⁵ MNZS, ZRP, Razglas, 7. 8. 1914.

⁶ *Državni zakonik*, 22. 2. 1915, Priloga: Podučilo o izvršitvi odločitve ob prenosnih boleznih.

resnosti zdravstvenega stanja je ukaz oblastem nudil možnost uporabe različnih ukrepov. Poslušile so se lahko t. i. zglasilne dolžnosti, zdravstveno-policijskega nadzora in nenapovedanih zdravniških kontrol, upravičene pa so bile tudi do zapiranja javnih prostorov in šol ter ukinjanja javnega prometa. Za bolne so bili pripravljene ustrezni prostori v bolnišnicah, za okužene osebe pa je bila predvidena izolacija. Zadnji, II. člen ukaza je določal, da je treba hiše in stanovanja bolnikov označiti z rumenimi tablami, postavljenimi na vidnih, ponoči osvetljenih mestih, na katere bi s črnimi, dobro čitljivimi črkami debeline najmanj dva centimetra in visokimi najmanj dvanajst centimetrov napisali ime bolezni. Izolacija bolnih se je lahko zaključila, ko je to dovolil zdravnik, ki je na podlagi bakterioloških testov potrdil, da »se ni več bati, da bi osebe, ki so bile obolele, dalje širile bolezen«. Samoizolacija oseb, pri katerih so sumili na obolelost, je morala trajati časovno obdobje, ki je za 24 ur presegalo inkubacijski rok bolezni.⁷

Skladno z direktivo ministrstva za notranje zadeve, izdano 31. marca 1915, oziroma direktivo kranjske deželne vlade, izdano 7. aprila 1915, je bilo županstvo dolžno pripraviti vse potrebno za boj proti koleri, griži in legarju.⁸

Pred epidemijami so svarili tudi avtorji časopisnih člankov in med drugim svetovali: »Umivaj si večkrat na dan roke z gorko vodo in milom, limono ali lizolovo raztopino - če tega ni, zadostuje, da si namažeš roke s čebulo. Ne podajaj roke neznanim ljudem, ne pij za drugim, ne sedi na kraj, ki je še vroč od sedenja tvojega prednika.«⁹ Kot pomemben preventivni ukrep zasledimo redno grgranje, izpiranje ust in nosa s toplo, slano vodo, obogateno s kapljico žganja, arnike ali mentola. *Ilustrirani glasnik* je na piedestal borcev proti nalezljivim boleznim dodal še česen, ki bi ga bilo treba nositi kar v žepu ali za vratom.¹⁰

Objavljena pa so bila tudi konkretnjša navodila, kako ukrepati ob prvih znakih okužbe. Osebam, ki jih je napadlo »hudo ščipanje«, so odsvetovali »zalivanje z žganjem in močnimi čaji«, ki črevesno vnetje le spodbujajo. Obolele osebe bi morale čim hitreje poklicati zdravnika, med čakanjem pa poskrbeti za »gorak ovitek« okrog trebuha, ki ga je bilo najbolje pripraviti iz rjuhe, namočene v poparek iz kamilic in majarona. Povsem primerno nadomestilo za gretje naj bi bilo tudi testo iz pšenične moke ter brinovih jagod, skuhanih v navadnem kislu. Kot nevarno in hitre reakcije potrebno so obravnavali tudi visoko vročino. Vročičnemu bolniku žganja, vina in čaja niso smeli

⁷ Prav tam.

⁸ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 226, 1915, št. 8284.

⁹ *Ilustrirani glasnik*, 22. 10. 1914, str. 96, Zdravstvo. Varuj se bolezni!

¹⁰ Prav tam.

dajati, med ustrezne napitke so uvrščali limonado, mandljevo mleko in tropotčev sok, priporočljivi pa so bili tudi obkladki iz jabolčnega kisa in vode.¹¹

Od griže do španske gripe

Že septembra 1914 so v Ljubljani zabeležili več primerov griže (dizenterije), črevesne nalezljive bolezni, ki sta jo povzročala okužena hrana in voda ter za katero je značilna močna driska. Prvi oboleli so bili vojaki, ki so se vrnili z bojišč, zato je deželna vlada ljubljanskemu magistratu z ukazom, izdanim 23. septembra 1914, odredila, naj obolele osebe nadzoruje, pozornost pa naj posveti tudi tistim, ki so bili z obolelimi v stiku.¹² Nekaj mesecev kasneje je bila na kolodvoru uvedena zdravniška inšpekcijska služba, zadolžena za opravljanje pregledov vojakov, ki so se vrnili v mesto.¹³ Kljub ukrepom je v Ljubljani za grižo med vojno in po njej umrlo več ljudi, leta 1916 na primer devet.¹⁴

V začetku leta 1915 so vojaki s fronte v Ljubljano prinesli pegasti tifus, poimenovan tudi vojna kuga, pegavica ali pegasti/pegavi legar. Inkubacijska doba bolezni, ki pri nas pred tem ni bila znana, je trajala štiri do štirinajst dni. Mrzlici so sledili visoka vročina, bolečine po vsem telesu, slabost, glavobol, utrujenost, nato pa apatičnost, nespečnost in delirij. Vročinska bolezen z značilnim izpuščajem do takrat v naših krajih ni bila poznana.¹⁵ Ministrstvo za notranje zadeve je 5. februarja 1915 izdalo odlok za zajezitev te bolezni, ki jo s človeka na človeka prenaša uš. Oblasti so pozivale k čistoči, v prvi vrsti umivanju rok. Svetovale so, naj ljudje obleke in perilo pogosto menjajo ter perejo z lugom ali izpostavijo visoki vročini, kar bi uničilo gnide in uši, v omarah pa naj bi nastavljali janež in naftalin. Zasledimo tudi namige, naj si kožo mažejo z janeževim oljem, razredčenim alkoholom ipd. Sobe, v katerih so bivali bolniki, je bilo priporočljivo od vrha do tal pomivati z lizolovo raztopino in formalinom, zaleglo bi tudi, če bi jih zakadili z žveplom in prebelili.¹⁶ Zdravstveno osebje, ki je bilo v stiku z okuženimi s pegastim tifusom, naj bi nosilo zaščitno opremo, gumijaste škornje, rokavice, predpasnike in pokrivala.¹⁷

Mestni stavbni urad je po dogovoru med vojaško sanitetno oblastjo ter ljubljansko

¹¹ Prav tam.

¹² SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, št. 25379.

¹³ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 176.

¹⁴ O griži in drugih nalezljivih boleznih gl. tudi Šimac in Keber, »*Patriae ac humanitati*«, str. 111–118.

¹⁵ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

¹⁶ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 492; št. 515.

¹⁷ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 494–495.

mestno občino marca 1915 poleg infekcijskega paviljona postavil tri barake za osebe, obolele za pegastim tifusom.¹⁸ Za osebe, ki so bile v stiku z bolniki s hudimi nalezljivimi boleznimi, pa so že jeseni 1914 uredili izolacijske prostore v mestni hiši št. 18 v Streliški ulici, ki je lahko sprejela sedemnajst oseb. Izhod iz hiše do pretoka inkubacijske dobe ni bil dovoljen. V hiši je bila nastanjena kuharica, poleg nje sta tam stanovala in delovala uslužbenca mestnega fizikata, ki sta skrbela za prevoz bolnih ter razkuževanje prostorov in inventarja. Stavbo in osebe v njej je nadzoroval mestni fizik.¹⁹

Čeprav je pegasti tifus terjal več smrtnih primerov, lahko domnevamo, da sta izolacija bolnikov in ustrezno zdravljenje pripomogla, da se ni razbohotil v vsej svoji krutosti;²⁰ dokumenti namreč izpričujejo, da ni ostal omejen le na osebe, ki so v Ljubljano prišle iz tujine.²¹

Črne koze, poimenovane tudi osepnice ali variola (vera), so veljale za eno najhujših infekcijskih bolezni, ki izbruhne en do tri tedne po okužbi, traja pa lahko do štiri tedne. Tipični znaki so bili vročina, slabost, bruhanje, razjede v ustih in izpuščaji. Ljubljanci se z njimi niso soočili od leta 1893, ko sta zboleli dve osebi, ena je umrla.²² V začetku vojne je bil strah pred izbruhom te bolezni velik, zato je že konec poletja 1914 ter nato spomladi 1915 ljubljanski magistrat skupaj z ministrstvom za notranje zadeve k brezplačnemu cepljenju vabil vse, ki še niso bili cepljeni oziroma je od zadnjega cepljenja preteklo več kot šest let.²³ Cepilo se je precej Ljubljančanov, od aprila do maja 1915 se je zgolj na eni cepilni točki, pri dr. Petru Košenini v ambulanti na Turjaškem trgu, cepilo več kot 2600 oseb.²⁴ Kljub vsemu so se črne koze v Ljubljani pojavile novembra 1915. Zbolela je petletna deklica, izvor bolezni je ostal nepojasnen. Njena družina je bila nemudoma premeščena v mestno izolirnico, kjer je v karanteni ostala petnajst dni. Dezinfekcijska služba je razkužila njihovo stanovanje, sosedje pa so morali inkubacijsko dobo preživeti pod strogim zdravniškim nadzorom.²⁵ Kasneje je za kozami zbolela tudi dekličina mama, ki je okužila enajstletnega sina.²⁶

Konec novembra 1915 je neka Ljubljančanka dobila visoko vročino, imela je hud glavobol in bolečine v križu, izpuščaji so se pokazali kasneje, tudi njena diagnoza je

¹⁸ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 497, 499.

¹⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 515 (str. 3).

²⁰ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 3116.

²¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 548, 549.

²² Govekar in Zarnik, *Ljubljana po potresu*, str. 102.

²³ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, št. 24244. MNZS, ZRP, Razglas (10. 9. 1914). MNZS, ZRP, Razglas (6. 4. 1915).

²⁴ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 247 in 274.

²⁵ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33434.

²⁶ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 34652.

bila črne koze. Prepeljana je bila v t. i. mobilno epidemično bolnišnico, kjer je bila izolirana in ustrezno zdravljena, seveda so poskrbeli tudi za razkužitev njenega bivališča.²⁷

Iz poročil ministrstva za notranje zadeve je razvidno, da se je sredi decembra 1915 v ljubljanski »epidemični bolnišnici« za variolo vero zdravilo že več obolelih oseb,²⁸ podatki o obolelih in umrlih pa sežejo vse do leta 1920. Tega leta se je kljub možnosti brezplačnega cepljenja²⁹ število obolelih precej povečalo, kapacitete javne bolnišnice so bile povsem zasedene. Čeprav se je v letu 1921 stanje začelo umirjati,³⁰ je Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro »z ozirom na vedno se ponavljajoče slučaje osepnic v Sloveniji in ker se v Ljubljani steka ves promet /.../ ter ni izključeno, da se zaneso osepnice tudi v Ljubljano«, tudi tega leta odredil »zasilno obvezno cepljenje proti osepnicam vsega ljubljanskega prebivalstva«. Cepljenje je bilo obvezno za vse osebe, ki niso bile cepljene v zadnjih dveh letih, obvezno je bilo tudi za dojenčke, starejše od dveh mesecev. Razglas, ki je prebivalcem Ljubljane nudil podatke o poteku cepljenja, se konča z besedami: »Ker je cepljenje zoper koze edino uspešno sredstvo, da se ta nalezljiva bolezen ne pojavi, pozivlja mestni magistrat vse občinstvo, da izpolni to dolžnost.«³¹ Osebe, ki se tega cepljenja in naslednjih niso udeležile, in osebe, ki niso cepile svojih otrok, so prejele kazenski nalog, ki ga je podal mestni fizikat. Globa je znašala 30 din, osebam, ki zneska niso poravnale, je grozil petdnevni zapor.³²

Velik strah je povzročala tudi kolera.³³ Ministrstvo za notranje zadeve je oktobra 1914 izdalo *Spomenico o koleri*, ki je hudo črevesno bolezen takole vzela pod drobnogled: »Kolera je prenosna bolezen. Nastane pa tedaj, ako se prenese takoimenovani kolerov bacil iz ust v črevo. Na vsak način izvira okužba od človeka, ki jo izločuje s svojimi odpadki, zlasti s črevesnimi.«³⁴ V spomenici so poudarili, da je bolezenska klica zgolj v izločkih in ne v izdihani sapi, kar je pomenilo, da je nevarnost neposrednega prenosa boleznih manjša kot pri številnih drugih kužnih boleznih. Osebam, ki so stregle bolnikom s kolero, so svetovali, naj se izogibajo njihovim izločkom. Ljudi so svarili tudi pred perilom in obleko obolelih, klice so bile prisotne tudi na posodi, živilih, v vodi in straniščih. Na prvem mestu je bila izpostavljena telesna snažnost (umivanje rok), ljudje

²⁷ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33988.

²⁸ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 17861.

²⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 246 in št. 308.

³⁰ Več SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 483 in 3554. SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 411, 17. 7. 1920.

³¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 6871, Razglas, 26. 3. 1921; št. 9386.

³² SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 684; 703; 740.

³³ O koleri gl. tudi Šimac in Keber, »*Patriae ac humanitati*«, str. 166–187.

³⁴ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, Spomenica o koleri.

naj bi temeljito čistili stanovanja, še posebno kuhinje in stranišča, uporabljali čisto vodo (iz vodovoda ali prekuhano) itd.¹

Od okužbe do izbruha bolezni je prišlo v razponu od pol dneva do pet dni, najvidnejša znaka bolezni sta bila driska in bruhanje. Oboleli so bili pogosto neznosno žejni in hripavi, poleg izčrpanosti so čutili močne krče v mečah. Prisotnost bolezni je bilo mogoče dokazati le z bakteriološko preiskavo. Bolniki naj bi čim hitreje odšli v samoizolacijo ali bolnico. Osebe, ki so prihajale iz krajev, »okuženih po kolero«, so bile pet dni podvržene samoizolaciji.² Kljub strahu so v Ljubljani leta 1915 zabeležili en smrtni primer kolere, leta 1916 pa obolelih in umrlih za kolero ni bilo.³

V Ljubljani je bilo med vojno zabeleženih več primerov davice in škrlatinke.⁴ Veliko se je govorilo o nevarni vojni vodenici (nabiranje tekočine v telesnem tkivu in/ali votlinah), ki se je zaradi podhranjenosti pojavljala po večjih krajih, zlasti med zahodnočeškimi industrijskim delavstvom. Bolezen je povzročila popolno oslabelost, brez ustreznega zdravljenja je povzročila smrt.⁵ Za Ljubljano podatkov o njej nisem zasledila.

Za konec nekaj besed namenjam španski gripi.⁶ *Slovenec* je 6. julija 1918 v prispevku Španska bolezen ima hitre noge poročal, da se je pojavila tudi v Ljubljani. V Deželni bolnici so zaradi španske gripe prvo pacientko sprejeli 16. avgusta 1918, le mesec kasneje pa so se že nakazovale kritične razmere, ki so vrhunec dosegle oktobra. *Slovenec* je 10. 10. zapisal: »Cele družine so bolne. Posamezne trgovine in gostilne so zaprli, ker je vse osebje zbolelo. Za šole ni niti misliti, da bi mogle poslovati, ker je bolezen jako nalezljiva.«⁷

Inkubacijska doba je trajala od enega do devetih dni. Simptomi so bili glavobol, mrzlica, bolečine v mišicah, trganje po kosteh, pa tudi bruhanje in driska. Pogosto je bilo vnetje dihalnih poti in sluznice, obolele sta mučila suh kašelj in visoka telesna temperatura. Mnogim je gripa prešla v pljučnico. Bolniki z blažjo obliko gripe so okrevali v dveh, treh dneh, mnogi, ki jih je doletela težja oblika, so bili v življenjski nevarnosti. Najpogostejši vzrok smrti je bila odpoved srca in pljuč. Zdravstveno osebje se je proti

¹ Prav tam.

² Prav tam.

³ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12. Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

⁴ Gl. npr. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

⁵ *Delavec*, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem).

⁶ Več o španski gripi v Ljubljani gl. Keber, »O španski bolezni«; Keber, Španska gripa; Omahen, Koliko življenj je vzela epidemija; Omahen, Koliko življenj je vzela epidemija (2. del); Pirc in Keber, *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače*. O tem, kako so bili o epidemioloških razmerah obveščeni Ljubljančani in kaj so oblasti naredile za njihovo varnost, gl. Šorn, Epidemija španske gripe v Ljubljani.

⁷ *Slovenec*, 10. 10. 1918, str. 4, Dnevne novice. Španska hrpa divja. Več o bolezni med učenci in dijaki ter zaprtju šol gl. Keber, Epidemija v šolskih klopeh.

»španki« v glavnem borilo z aspirinom in acetil-salicilno kislino, pa tudi s kisikom (za inhaliranje).

Ker zakon o infekcijskih boleznih influence ni štel med bolezni, ki jih je bilo treba prijavljati oblastem, lahko o številu obolelih le ugibamo. V Ljubljani naj bi samo v zadnjih treh tednih oktobra za špansko gripo zbolelo več tisoč oseb, predvsem mlajših. Zatem je gripa začela izgubljati na moči. Deželni zdravstveni svet je ocenil, da bi ukrepi, ki bi presegali prepoved obiskovanja šol, npr. zaprtje kinematografov, gledališč itd., prišli v poštev šele, »če bi se bolezen znova hujše pojavljala. Vsekako pa je občinstvu nujno nasvetovati, da se v lastnem interesu izogiba na hripi bolnih ljudi in sploh vseh prilik, kjer se zbira veliko ljudstva.«⁸

V Ljubljani, ki je v zadnjem četrletju leta 1918 štela 51.397 prebivalcev,⁹ je umrlo 1410 oseb¹⁰ (podatek ne vključuje žrtev med vojaki, njihovo število za zdaj ostaja neznano)¹¹ oziroma 414 Ljubljančanov¹² (zgolj za primerjavo: v vojnem letu 1916 je v Ljubljani umrlo 800 njenih prebivalcev).¹³ Španska gripa je bila v Ljubljani prisotna še leta 1920.¹⁴

Posledice vojnih razmer in pomanjkanja

V Ljubljani, kjer se je preskrba drastično poslabšala že kmalu po začetku vojne,¹⁵ je bil leta 1917 posameznik deležen le še okoli 600 do 800 kalorij (racioniranih živil) na dan,

⁸ *Slovenec*, 30. 10. 1918, str. 3, Dnevne novice. Deželni zdravstveni svet o španski hripi.

⁹ Keber, »O španski bolezniki«, str. 50.

¹⁰ Zupanič Slavec, Ivo Pirc, str. 58.

¹¹ Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«.

¹² Keber, »O španski bolezniki«, str. 50. Keber, Španska gripa, str. 74, 76.

Nina Kalčič navaja podatek o 403 umrlih, ki ga je pridobila iz matičnih knjig za Ljubljano (Nadškofjski arhiv Ljubljana) za obdobje od septembra 1918 do februarja 1919. – Kalčič, Španska gripa, str. 30.

Podatki o umrlih, ki so jih priobčili tako mestni fizik kot dnevnik *Slovenec* in *Slovenski narod* za obdobje od septembra do novembra 1918 (s poudarkom na oktobru, mesecu, v katerem je v Ljubljani in tudi po svetu za »španko« umrlo največ oseb), so precej nižji, verjetno so zajeli zgolj osebe, ki so umrle (in bile obducirane) v bolnišnici. Gl. poročilo mestnega fizika dr. Krajca o zdravstvenem stanju prebivalcev Ljubljane za leto 1918. – SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 77 (1919), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, 19; *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, str. 5, Zdravstvo v Ljubljani; *Slovenec*, 24. 10. 1918, str. 4, Ljubljanske novice, Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske.

¹³ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoje 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

¹⁴ To izkazuje preglednica zdravstvenega stanja v Ljubljani za teden od 1. do 7. 2. 1920. – *Slovenski narod*, 19. 2. 1920, str. 4, Dnevne vesti. Zdravstveno stanje mestne občine ljubljanske. Gl. tudi *Slovenski narod*, 10. 2. 1920, str. 4, Dnevne vesti, kjer je objavljena notica o tem, da je nekaj dni kasneje za špansko boleznijo umrl triletni deček Kamilo Zitterschlager, sin skladiščnika strojne tovarne in livarne v Ljubljani.

¹⁵ Več Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, str. 17–155.

kadar je dovoz hrane izostal, celo samo 300 kalorij na dan.¹⁶ Ljudje so bili izčrpani od pomanjkanja in lakote, pa tudi od razburjenja vojnih dni, ko so iskali načine, kako pridobiti nekaj živeža in s tem poskrbeti za preživetje: »Zdaj se začenja gospodinji dan s skrbjo: Kaj bomo danes jedli? — Ni masti, ni krompirja, ni moke, ni kruha. /.../ Navaditi se ne moremo nikakor na to, ne moremo ozdraveti, se umiriti, kajti vedno nove, posebno umne odredbe nas vsak čas razburjajo in tako /.../ postajamo nezmožni bodisi za dušno ali telesno delo. Razburjenje, ki sledi dan za dnevom, je naš grobokop, vedno pogosteje slišimo o nagli smrti ljudi, človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni.«¹⁷

Kot se je pokazalo med vojno, Ljubljancem v pešanje, bolezni in smrt niso vodile le akutne nalezljive bolezni, česar so se ob začetku vojne bali mnogi, temveč predvsem pomanjkanje, lakota,¹⁸ trpljenje, strah, stiska in napor.¹⁹ V Ljubljani je leta 1914 umrlo 1155, leta 1915 1123 in leta 1916 1262 civilnih oseb (806 Ljubljancem in 456 oseb iz drugih krajev).²⁰ Splošna umrljivost je leta 1918 narasla na 18,1 promila, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14,9 promila.²¹ Zdravju so najbolj grozile pljučne bolezni, spodbujene zaradi pomanjkanja hrane in posledično telesne oslabelosti.

Po začetku vojne je primat obdržala jetika oziroma sušica, »po učeno tuberkuloza«,²² ki je že v letih poprej povzročila ogromno smrtnih slučajev.²³ Strokovnjaki so

¹⁶ Delavec, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem).

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916; Ó Gráda, *Famine*, str. 3.

¹⁹ Gl. Healy, *Vienna and the Fall*, str. 41; Robert, Paris, London, Berlin on the eve of the war, tabele A7–A15 o smrtnosti v treh prestolnicah. Gl. tudi Winter, *Surviving the war*.

²⁰ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

²¹ Podatek o splošni umrljivosti za Ljubljano (mesto) za leto 1921 je 15,7 promila. Do konca 20. let 20. stoletja je splošna umrljivost iz leta v leto upadala. Gl. Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 485. Na področju kasnejše Republike Avstrije je leta 1914 umrlo 117.104 oseb, če odštejemo dojenčke, 91.044; leta 1915 je umrlo 132.799 oseb, če odštejemo dojenčke, 106.895; leta 1916 je umrlo 126.014 oseb, če odštejemo dojenčke, 108.018; leta 1917 je umrlo 135.970 oseb, če odštejemo dojenčke, 119.753; leta 1918 je umrlo 154.471 oseb, če odštejemo dojenčke, 137.543. Smrtnost na Madžarskem je bila znatno nižja; če izhajamo iz dejstva, da je bila smrtnost leta 1914 100 %, je bila leta 1917 v Avstriji 116,1 % in na Madžarskem 87,4 %, leta 1918, ko je žrtve že terjala španska gripa, pa je bila v Avstriji 131,9 %, na Madžarskem pa 107,6 %. Gl. Schmied-Kowarzig, *Die wirtschaftliche Erschöpfung*, str. 497 isl.

Gl. tudi Stener in Ponte, *Muggia nella Grande guerra*, ki ponujata vpogled v zdravstveno stanje in mortaliteto v Miljah za obdobje 1914–1924.

²² Brecelj, *Jetiki – boji*, str. 6.

²³ Leta 1911 je na Dunaju od vseh smrtnih primerov skoraj polovica odpadla na žrtve tuberkuloze. V: Luschitzky, *K vprašanju tuberkuloze*, str. 5.

Breclj ocenjuje, da je na Dunaju za tuberkulozo na leto umrlo okoli 10.000 oseb, kar je pomenilo tretjino vseh smrtnih slučajev (Breclj, *Jetiki – boji*, str. 33), vendar so podatki iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana vsaj za leto 1916 (zgolj za to leto so ohranjeni podatki za vseh 53 tednov) bližje podatkom, ki jih je objavil

bili prepričani, da so najbolj rizična skupina mladi ljudje, predvsem ženske med 18. in 35. letom starosti;²⁴ pri njih se »tuberkuloza kaj rada razpase in razširi po drugih organih«, še posebej v vojnem času, času slabih življenjskih razmer in pomanjkanja ter neustrezne zdravniške oskrbe.²⁵ Jasno je bilo, da bodo vojne razmere položaj mnogih samo še poslabšale, neizbežno je bilo povečevanje števila obolelih in smrtnih žrtev. Kljub temu da o »zavratnem in nevarnem zlu«²⁶ ob začetku vojne niso pisali pravdosti, so časopisi ta manko vsaj delno nadoknadili v letih, ki so sledila. Bralce so poučili, da je mit o tem, da je jetika posledica razuzdanega in nezdravega življenja, dokončno opuščen. Heinrich Hermann Robert Koch (1843–1910), nemški zdravnik in mikrobiolog, ki je zaslovel z odkritjem povzročitelja tuberkuloze (1882) – bacila, ki v naše telo »prihaja od zunaj«, po navadi z zrakom – in je za svoje delo na tej bolezni leta 1905 prejel Nobelovo nagrado,²⁷ je menil: »Ta drobni bacil se po navadi že v zgodnji mladosti, večinoma potom dihal, prenese na človeško telo, kjer se naseli v prsni ali vratni žlezah. V mnogih slučajih povzroča potem pri otrocih skroifulozo, ki ni nič drugega, kakor nekoliko manj opasna tuberkuloza žlez. Tu moramo precej naglašati, da se tuberkuloza nikakor ne loti le pljuč, temveč da na njej lahko oboli vsak organ, tako razen pljuč oprsna in trebušna mrena, žleze, kosti, koža, črevo, možganska opna itd. V večini slučajev premaga otroški organizem vrinjene bacile; ti se zakotijo v žlezah, ne da bi napravili posebne škode. Taki otroci ostanejo zdravi, če imajo v nadaljnjih mladostnih letih možnost, živeti v ugodnih in zdravih odnosjih. Ako pa jih tlačijo neugodne razmere, kakor uboštvo, lakota, nesnaga, vlažna stanovanja, naporno delo in delo v prašnih delavnicah, tedaj se bacili v žlezah zopet ožive, tuberkulozno obolenje se iznova razvname in razširi na pljuča ali pa se bacili iz žlez celo raztrosijo po krvi, provzročuje po raznih organih tuberkulozna obolenja.«²⁸

V Avstriji so smernice zdravljenja in zatiranja tuberkuloze obravnavali konec leta 1916 na t. i. avstrijskih dnevih tuberkuloze, ki so potekali na Dunaju. Glavna tema je bila vojna in tuberkuloza, obravnavali so razvoj ustanov za zdravljenje tuberkuloze in potrebne ukrepe za boj proti njej.²⁹ Na Kranjskem je delovalo Deželno društvo za pomoč pljučnim bolnikom, njegov glavni tajnik je bil sanitetni inšpektor

Luschitzky. Tega leta je na Dunaju za tuberkulozo umrlo 9.838 oseb od skupaj 22.727 umrlih oseb. V: SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I., t. e. 1871, a.e. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, 1-53, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916.

²⁴ Winter, *Surviving the war*, str. 520.

²⁵ Gl. Jaunig in Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*.

²⁶ *Slovenec*, 15. 9. 1916, str. 3, *Tuberkuloza*.

²⁷ *Robert Koch*. Gl. tudi Sakula, *Robert Koch*.

²⁸ *Slovenec*, 16. 9. 1916, str. 2 in 3, *Tuberkuloza in vojna*.

²⁹ *Laibacher Zeitung*, 6. 12. 1916, str. 2024, 2025, Lokal= und Provinzial=Nachrichten.

dr. Demeter Ritter von Bleiweis. V okviru društva je potekala akcija »protituberkuloznega gibanja«, ki je vključevala ozaveščanje, zdravljenje lažjih bolnikov in oskrbo težje bolnih.³⁰ Društvo se je zavzemalo za vključevanje bolnih v zdravstvene centre, zdravilišča in kolonije, oziroma za postavitev namenskih objektov za tuberkulozne bolnike. *Laibacher Zeitung* je junija 1917 zapisal, da je društvo poslalo »v uk tri sestre, da se bodo ukvarjale z bolnimi v ustanovi za pljučne bolnike. Dokler se ne najde zdravnika, bo za bolne skrbel Bleiweis.«³¹ Društvo je dobilo nalogo, da grad na Golniku (Gallenfels), ki so ga sredi prve svetovne vojne začeli uporabljati kot zdravilišče za ranjene in bolne vojake s soške fronte, po vojni preuredi v ustanovo za zdravljenje pljučnih bolezni z 200 posteljami.³² V Ljubljani, kjer deželna bolnica spomladi 1918 ni razpolagala niti z enim prostorom, ki bi nudil izolacijo težjim tuberkuloznim bolnikom,³³ so na osnovi poročila primarija dr. Ivana Jenka začeli z gradnjo pljučno-tuberkuloznega paviljona z 80–100 posteljami.³⁴

Pomembno vlogo v boju proti tuberkulozi so pripisovali ne le državi in deželi, ampak tudi ženskam. Članek v *Slovenecu* je sporočil: »Slovenske žene in dekleta, Vam je napisal dr. Anton Breclj prepotrebno knjižico, *Jetiki boj!*« in opomnil, »da mora biti ena prvih dolžnosti prave gospodinje in dobre matere zdravje v hiši in družini«. Pisec prispevka je menil, da se je treba boja proti tuberkulozi lotiti z vsemi sredstvi, saj je konec koncev ozdravljiva: »Ko si prečitala to knjigo, ti zraste pred duševnimi očmi pošastna podoba polna temnih, grozotnih peg, a ne brez milejših potez in svetlih, razveseljivih točk.«³⁵

Breclj je v svojem delu na prvem mestu svetoval razkuževanje, pri čemer je natančno popisal razkužila za roke in druge dele telesa, tudi usta, in opozoril: »Razkuževati se pravi, kužnost odpravljati, kužne kali pokončevati. /.../. Da se omogoči izvrševanje te temeljne zdravstvene zapovedi, je treba prav povsod, kjer bivajo ljudje, primernih priprav za pljuvanje – pljuvalnikov.« Svetoval je, naj bodo pljuvalniki po domovih, tovarnah, delavnicah, gostilnah, šolah in cerkvah, vlakih itd. Gospodinje niso smele pozabiti na to, da morajo s kuhanjem v lugu, milnici ali sodi razkuževati perilo, pljuvalnike in jedilni pribor obolelih. Bolniške prostore naj bi redno zračile in jih skupaj s predmeti v njih čistile z razkužilom. Posebna navodila

³⁰ *Laibacher Zeitung*, 16. 6. 1917, str. 898, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³¹ *Laibacher Zeitung*, 18. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³² *Laibacher Zeitung*, 20. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³³ SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 26200, št. 859.

³⁴ SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 26200, št. 859 in mapa 8594/s/1-1917, št. 8594; *Laibacher Zeitung*, 10. 1. 1918, str. 48, Lokal- und Provinzial-Nachrichten. Der Stand der Tuberkulosebekämpfung in Österreich.

³⁵ *Slovenec*, 11. 9. 1918, str. 5, »Jetiki boj«.

je Brecej izdelal za strežnice oziroma strežnike, ki naj bi pri oskrbi nosili »plašč ali predpasnik z rokavoma, ki ga pokriva razen glave, rok in čevljev popolnoma. Na vratu in v zapestju naj se plašč ali predpasnik tesno zapenja.« Priporočal je tudi primerno pokrivalo, ki je moralo biti prav tako kakor halja iz gosto tkanega blaga, da ne bi trpelo pri pogostem razkuževanju. Pomemben je bil še nasvet glede dihanja: »V okuženih prostorih je dihati samo skozi nos, dobro je imeti v posebno nevarnih prostorih tudi dihalne, zrak čisteče priprave na nosu in ustih.«³⁶

Tudi nasveti za pomoč tuberkuloznim bolnikom drugih avtorjev so bili pestri. Eden izmed njih je svetoval, da je treba nabrati borovih ali smrekovih vejic, jih razsekati na drobne kosce, z njimi napolniti osem do deset košar in te razpostaviti ali obesiti po bolnikovi sobi: »Ta duh čisti pljuca in jih krepi. Na tak način so se pozdravili že jetičniki, ki so le še s palico mogli hoditi.« V drugem priporočilu beremo o čajih iz češminove skorje, lapuha in odganjkov robide, ki naj bi pregnali vročino in nadležno potenje ponoči ter bolniku omogočili mirno spanje, »ki je nepreračunljive vrednosti«. Hvalili so tudi sirup iz brinjevih vršičkov, trpotca, kopriv, šentjanževih rož, angelike, papeževe sveče (lučnika), grenkuljice, poprove mete, jetičnika, planinskega mahu, pljučnika, janeža in kumine kačnikovih listov ter bezgovih korenin in korenin divjega janeža, ki bi ga moral bolnik zaužiti vsako uro po eno žlico. Nič manj moder ni bil namig, naj bolnik, kadar je lepo vreme, »brez vetra in prahu«, zapusti bivališče in se poda »na prosto, tam se postavi najbolje pod kako smreko, z odprtimi ustmi prav globoko vdihne zrak vase, roke pa iztegne v podobi križa, da se prsni koš razširi. Nato pa se z rokam počasi bliža prsim in zdihaje iztisne zrak kar iz pljuč.« Od deset do dvanajst ponovitev naj bi preprečilo širitev bolezni na zdrave predele pljuč.³⁷

Skromni napor oblasti oziroma obsežne posledice izrednih razmer so rezultirali v visoki smrtnosti, v zadnjih letih vojne je tuberkuloza po številu žrtev preseгла vse druge bolezni. Leta 1916 je v Ljubljani zaradi tuberkuloze umrlo 260 oseb, od tega 126 domačinov in 134 nedomačinov,³⁸ leta 1918 pa je za tuberkulozo umrlo 161

³⁶ Brecej, *Jetiki - boj!*, str. 42–46. O nasvetih tuberkuloznim bolnikom tudi SI_ZAL_LJU/0015, t. e. 39, ovoj 410, Kako se ubranimo jetike?.

³⁷ *Ilustrirani glasnik*, 15. 5. 1918, str. 296, Zdravstvo.

³⁸ *Laibacher Zeitung*, 21. 2. 1917, str. 268, Lokal- und Provinzial-Nachrichten. Zur Sanitären Lage in Laibach. Podatek, da je leta 1916 za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljancev, tudi v SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916. Podatki v SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1871, a. e. 170, ovoj XI-233/II, št. 308–360, 1.–53, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916 izkazujejo, da je v Ljubljani v tem letu umrlo 877 oseb, od teh 222 za tuberkulozo. V letih od 1900 do 1916 je v Avstro-Ogrski za tuberkulozo umrlo 2,5 milijona oseb.

Ljubljančanov, kar je pomenilo, da je od umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.³⁹

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo upadati, česar ni mogoče pripisati le odsotnosti moških, temveč tudi nezadostni prehrani in izrednim razmeram. Leta 1915 je bilo zabeleženih 993 živorojencev, leta 1916 953 in leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojencev na 1000 prebivalcev, neznatno.⁴⁰

Slaba prehrana se je odražala pri ranljivejših skupinah, še posebej pri otrocih in mladostnikih. Hkrati z upadanjem in nizkim številom rojstev je naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je v Ljubljani v starosti enega meseca umrlo 79, v prvem letu starosti pa 167 otrok, otrok, starih do pet let, je umrlo 262, otrok v starosti od pet do petnajst let pa 91. Mestni fizik je v poročilu kot glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano, ki je oslabilo odpornost in postala usodna za otroško telo.⁴¹ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice nosila vse življenje.

Dostopni podatki o zdravstvenem stanju dunajskih otrok kažejo, da so bili v času vojne dvanajst- do štirinajstletni fantje videti kot bolehnih osem- do desetletniki.⁴² Medicinska študija, izvedena spomladi 1918 na 56.849 dunajskih otrocih, pa je pokazala, da je bilo le za 4.637 mladih posameznikov ugotovljeno, da so povsem zdravi! Primerljivih podatkov za Ljubljano nisem zasledila.

Zdravstveno stanje po končani vojni

Po končani vojni je ministrstvo narodnega zdravja poročalo, »da je pegavec zapustil neizbrisne sledove, da je tuberkuloza šele sedaj zadobila moč in neusmiljeno besni med izgladnelim ljudstvom; da spolne bolezni prete s svojo ogromno infekcijo, da iste zatro potomstvo; in da jim alkoholizem v ogromni meri pri tem pomaga, z eno besedo, da je zdravstveno stanje našega naroda dovedeno v veliko vprašanje.«⁴³ Minister

³⁹ SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

⁴⁰ Upad živorojenih otrok je razviden tudi iz podatkov v *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, str. 125. O formulah rojstev, umrljivosti in naravnega prirastka podrobneje B. Pirc in I. Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 9–23.

⁴¹ SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

⁴² Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

⁴³ SI_ZAL_LJU/489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

Uroš Krulj⁴⁴ se je poleti 1919 obrnil na pokrajinske vlade oziroma njihove zdravstvene odseke ter okrožne fizikate in prosil, naj širijo »med narod popularno-higijenske liste /.../; neuki svet je treba privedi na principe za čuvanje zdravja in mu iztrebiti predsodke in prazneverje, a vsem in vsakemu razložiti sovražnika, koji se v obliki raznih bolezni skrivaj približava hiši in njenim stanovalcem«. ⁴⁵ Vse zdravnike je pozval, naj ukrepajo na področju preventive in »da ob vsaki priliki v dotiku z narodom drže poučna predavanja iz vseh panog nauka o zdravstvu, a zlasti o tuberkulozi, veneričnih boleznih in alkoholizmu, kot o boleznih, ki se v tem kraju v večji meri pojavljajo«. ⁴⁶

Da so zdrave in življenje ljudi še več mesecev po vojni še naprej ogrožale številne nalezljive bolezni, pokaže dokument, s katerim se je decembra 1919 Narodna vlada SHS v Ljubljani obrnila na vse občine, tudi na ljubljansko, z interventno uredbo, da je treba še posebej v primeru pegavice, koz in kolere nemudoma ukrepati, da se bolezni ne bi širile. Kljub vsemu je v povojnih letih med nalezljivimi boleznimi vse do leta 1924 prevladovala griža, ki je v letih 1920 in 1921 v Sloveniji terjala več kot 4.500 smrtnih žrtev. ⁴⁷

Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro je 19. marca 1921 poslal mestnemu magistratu v Ljubljani poveden dopis: »Z ozirom na dejstvo, da so se v zadnjem času zopet začele pojavljati koze, da se vsako poletje v večjem številu pojavi griža in da je treba misliti tudi še na druge kužne bolezni, ki se lahko zanesejo čez mejo, ⁴⁸ je državna zdravstvena uprava mnenja, da je treba vprašanje o nastanitvi in izolaciji infekcijsko bolnih, odnosno osumljenih oseb v Ljubljani, nemudoma povoljno rešiti, ker bi sicer zdravstveno stanje ljubljanskega prebivalstva utegnilo postati občutno ogroženo. Pokazalo se je, da splošna bolnica ljubljanska za infekcijske bolezni v splošnem ni primerno zidana, ni dovolj velika in za epidemije, tudi če se v manjšem obsegu pojavijo, neporabna, ne glede, da ima po obstoječih, še sedaj veljavnih zdravstvenih predpisih občina dolžnost, skrbeti za izolacijo infekcijsko bolnih oseb. V zavesti te dolžnosti je mestna občina ljubljanska svoječasno zgradila na ljubljanskem polju severno od južnega kolodvora takozvano bolnico za kolero, ki je o priliki raznih epidemij tudi že bila v uporabi. Od vojen sem pa je bila zasedena po železničarjih in se ni mogla uporabljati in šele povodom zadnje endemije koz v Zeleni jami je dal mestni magistrat po prizadevanju zdravstvenega odseka poslopje docela izprazniti. Po tuuradnem mnenju bi to poslopje sploh vedno moralo biti pripravljeno, da se v slučaju epidemije takoj lahko zasede z bolniki; odsek

⁴⁴ Uroš Krulj, * 1875; † 1961, srbski zdravnik in politik. – *Uroš Krulj* – *Wikipedija*.

⁴⁵ SI_ZAL_LJU/489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Pirc, *Razvoj in delo*, str. 506.

⁴⁸ Gl. npr. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1885, št. 725.

pa uvideva težave in bremena, ki bi jih imela mestna občina, ako bi morala vzdrževati v zavodu permanentno pripravljenost. Bolj pa še pride v poštev okolnost, da poslopje ni racijonelno zidano, da ne odgovarja sedanjim zahtevam moderne znanosti, in da ni zlasti uporabno za več vrst kužnih bolezni istočasno.«⁴⁹ Zdravstveni odsek je ljubljanski magistrat prosil, naj razmisli, ali in pod kakšnimi pogoji bi mu bil pripravljen prepustiti mestno infekcijsko bolnišnico, saj bi bila s tem med drugim »občina rešena bremena, ki ga očitvidno ne more brez velikih žrtev zmagovati, dočim bi to bilo državni upravi, ki ima že itak ves bolnični aparat na razpolago, lažje mogoče«.⁵⁰

21. aprila 1921 je bil na mestni magistrat naslovljen dopis, ki izpričuje, da je Zdravstveni odsek v Ljubljani prevzel mestno bolnišnico za kolero v svojo upravo »v svrhu nastanitve infekcijsko bolnih oseb in bo skrbel v slučaju epidemije za izolacijo in lečenje kužnih bolnikov v okolišju mestne občine ljubljanske«.⁵¹

Prikaz zdravstvenega stanja po končani prvi svetovni vojni zaključujem s tuberkulozo kot najpogostejšim vzrokom smrti vse do leta 1929.⁵² Brecelj je leta 1928 zapisal, da »z nezmanjšano krutostjo pa nas kosi tuberkuloza /.../, ki je najvernejša slika naše zdravstvene bede«; za to boleznijo je namreč vsako leto umrlo več kot 2000 oseb,⁵³ v Ljubljani leta 1920 249, leta 1921 241, leta 1922 253 in 1923 238 oseb, od teh 145 Ljubljančanov. V uradnem zdravstvenem poročilu za leto 1923 je Mavricij Rus zapisal, da je vzrok »iskati predvsem v slabih nehigijenskih stanovanjih, v splošni druginji, ki ovira zdravo zadostno prehrano«.⁵⁴ Brecelj pa je pripomnil, »da te številke ne pomenjajo več kakor komaj polovico vseh žrtev tuberkuloze, ker naši priprosti mrliški ogledniki zaznamujejo le obče znane, dolgotrajne primere pljučne jetike, ne pa naglih oblik, ki so posebno pri mlajših pogostni in nastopajo v podobi kratkotrajnih smrtnih obolenj«.⁵⁵

Nova oblast se je poenotila, da je pravi cilj v boju proti tuberkulozi tisti, ki ga je zasledovala Pirquet-Hamburgerjeva šola. Ta pa ni bil nič drugega kot radikalna, a kljub vsemu racionalna profilaksa: »Dokler se ne bomo spoprijaznili s to konsekvenco moderne higijene in jo skušali vsepovsod uvesti, bo naš boj rezultiral le prazen fiasko.« Bistvo antituberkuloznega gibanja naj bi postala oskrbovališča (*dispansaires*), ki bi jih po ameriškem in skandinavskem zgledu sistematično ustanavljali po vseh večjih mestih. Zaposlovati bi morala dobro usposobljene zdravnike in strežnice, razpolagati pa

⁴⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 3583.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 4499.

⁵² Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 488. Za Pariz, London in Berlin gl. Rollet, The »other war« II, str. 468–480.

⁵³ Brecelj, Zgodbe našega zdravstva, str. 446.

⁵⁴ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1715, št. 2749, Uradno zdravstveno poročilo za leto 1923, str. 2.

⁵⁵ Brecelj, Zgodbe našega zdravstva, str. 446.

predvsem z diagnostičnimi sredstvi, saj bi imela vlogo odločevalca, ali bolnika zdraviti ambulantno ali ga izolirati v bolnišnico oziroma zdravilišče. Glede na to, da do leta 1919 oblastem ni uspelo postaviti niti temeljnega kamna tuberkuloznega paviljona v deželni bolnici, o katerem so pogovori tekli že leta, obljuba vlade, da bo za boj proti tuberkulozi čim prej izdelala podroben načrt ter vanj vključila dobrodelna društva in prostovoljce, za marsikoga ni bila prepričljiva.⁵⁶

Zaključek

Danes vemo, da je prva svetovna vojna za seboj pustila velike človeške izgube; če izvzamemo smrtne žrtve španske gripe, s katero se je v letih 1918–1920 po svetu okužilo več kot pol milijarde ljudi,⁵⁷ po ocenah jih je od teh v letu dni umrlo med 50 in 100 milijoni,⁵⁸ v Evropi okoli 2 milijona, je bilo vojaških žrtev okoli 10 milijonov (5,5 milijona na strani antantnih sil in 4 milijone na strani centralnih sil), civilnih pa več kot 6 milijonov. Večino slednjih so povzročile množične deportacije, lakota in bolezni.⁵⁹

V dvojni monarhiji je po dosedanjih ocenah umrlo okrog dva milijona oseb – 1.500.000 vojakov in 465.000 civilistov kot indirektnih žrtev (posledice (nalezljivih) bolezni, pomanjkanja oziroma lakote), od teh v Avstriji približno 351.000.⁶⁰ Maureen Healy je na vprašanje, ali so Dunajčani dejansko umirali od lakote, odgovorila, da so medicinske študije pokazale, da je bilo ob koncu prve svetovne vojne kar 91 % šolo-obveznih otrok podhranjenih; v začetku leta 1919 so mestni zdravniki potrdili, da je bila za 7–11 % dunajskih smrtnih žrtev neposreden vzrok lakota, botrovala pa je pri smrti tisočih in tisočih.⁶¹

Tudi za Ljubljano, ki je tako kot Dunaj beležila porast smrtnosti, zaradi fluktuacije prebivalstva in pomanjkljivih oziroma neohranjenih statistik ocene smrtnosti neposredno zaradi lakote ali bolezni, povezanih z njo, ter konkretnije ocene o tem,

⁵⁶ Luschwitzky, K vprašanju tuberkuloze, str. 5.

Na Štajerskem, ki je tako kot Koroška beležila manj obolelih za tuberkulozo kot Kranjska, je leta 1913 za to boleznijo umrlo 3617 ljudi, leta 1916 pa že 5094. – Prav tam.

⁵⁷ Keber, Epidemija v šolskih klopeh, str. 67. O španski gripi v Istri gl. Doblanovič Šuran et al., Kretanje in vzroci smrtnosti, str. 76–78.

⁵⁸ Keber, Epidemija v šolskih klopeh, str. 67; Gerwarth, *The Vanquished*, str. 48; Gl. tudi Rollet, *The »other war«* II, str. 480–486; Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, str. 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Svolfšak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub, str. 236–237, ki navaja konkretnije podatke.

⁵⁹ Kershaw, *To Hell and Back*, str. 91; Gl. tudi Gerwarth, *The Vanquished*, str. 7, 8. Več o problematiki civilnih žrtev vojne v Svolfšak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub.

⁶⁰ Schmied-Kowarzik, *War Losses*.

⁶¹ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 41; Gl. Watson, *Ring of Steel*, str. 341.

koliko ljudi je umrlo neposredno ali posredno zaradi lakote, za zdaj ni mogoče podati.⁶² Lahko pa zaključimo, da sta med vojno in neposredno po njej Ljubljance v smrt bolj kot akutne nalezljive bolezni vodila pomanjkanje in lakota ter njune posledice.

Prvi odraz vojnih razmer, zniževanja življenjskega standarda in pomanjkljive prehrane je bilo poleg psihičnih travm hujšanje: »Kako smo shujšali. /.../. Če je vsak Ljubljančan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov.«⁶³ Izguba telesne teže je pri mnogih vodila v oslabeledost organizma in večjo dovzetnost za razne bolezni.

Zaradi številčno skromnih in vsebinsko nezadostnih virov ter odsotnosti zdravniških poročil oziroma študij z ocenami ali interpretacijami vzrokov smrti, ki so jih neposredno po vojni izvedli zdravniki za nekatera druga evropska mesta, interpretacija položaja javnega zdravstva v Ljubljani temelji na podatkih iz mrliške knjige za župnijo Marijinega Oznanjenja.⁶⁴ Vzorec zajema v Ljubljani bivajoče osebe, pri čemer vojaki niso šteti. Analiza vpisov za leti 1918 in 1919 pokaže visoko, prevladujoče število smrti zaradi pljučnih bolezni, ki so bile v številnih primerih posledica nezdravih življenjskih razmer, podhranjenosti in oslabeledosti. Od januarja do vključno septembra 1918 je v župniji Marijinega Oznanjenja umrlo v povprečju petnajst oseb na mesec, največ smrti je terjala tuberkuloza. Oktobra 1918 je umrlo trikrat več oseb (45), poleg tuberkuloze in pljučnice je zabeleženih še veliko smrtnih primerov zaradi »influenca«, »influenca-pljučnice« in »španske influence«. Čeprav se ti izrazi do oktobra niso pojavljali kot vzrok smrti, ni nujno, da gre pri (vseh primerih) prvih dveh za špansko gripo, a ne glede na to podatki kažejo na začetek drugega, za bolnike nevarnejšega, smrtonosnega vala španske gripe. Smrt zaradi (španske) influenza-pljučnice je bila močno prisotna do konca leta 1918, zaslediti jo je mogoče tudi v naslednjih letih, a v znatno manjši meri, kar pa ne velja za tuberkulozo, ki je divjala še leta po končani veliki vojni.

⁶² Gl. Svolfšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 142; Healy, *Vienna and the Fall*, str. 42.

⁶³ Milčinski, *Dnevnik*, str. 212–213, 21. 11. 1916.

Nemški nutricionist R. O. Neumann se je od novembra 1916 do maja 1917 načrtno prehranjeval zgolj s hrano, ki jo je posameznik prejel na karte, in izgubil četrtno teže – v sedmih mesecih je shujšal s 76,5 kg na 57,5 kg. Gl. Offer, *The First World War*, str. 33.

⁶⁴ NŠAL 29, Mrliška knjiga 1918–1945.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

MNZZ, ZRP – Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Zbirka razglasov in plakatov.

NŠAL 29 – Nadškofijski arhiv Ljubljana, Mrliška knjiga 1918–1945.

SI AS 185 – Arhiv Republike Slovenije, Fond C. kr. ministrstva za notranje zadeve (Predsedstveni spisi II.).

SI_ZAL_LJU /0014 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Občina Vič.

SI_ZAL_LJU/0015 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Občina Zgornja Šiška.

SI_ZAL_LJU/0488 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Cod. III.

SI_ZAL_LJU/0489 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Reg. I.

SI_ZAL_LJU/0708 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Mesto Ljubljana. Mestni fizikat.

Časopisni viri

Delavec, 1918.

Ilustrirani glasnik, 1914, 1915, 1918.

Laibacher Zeitung, 1916–1918.

Slovenec, 1916, 1918.

Slovenski narod, 1918, 1920.

Literatura in tiskani viri

Brecelj, Anton: *Jetiki – boj! Opis ljudske bolezni in obrambe*. Ljubljana: Nova založba, 1918.

Brecelj, Anton: Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. *Slovenci v desetletju 1918–1928*.

Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 437–483.

Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und die Erste Weltkrieg. 2: Weltkriegsstatistik Österreich-Ungarn 1914–1918. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2014.

Doblanović Šuran, Danijela in Braić, Gabriela in Flego, Mirjana in Salihović, Davor in Zuprić, Monika: Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt* (ur. Petra Svolfšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 76–78.

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 22. 2. 1915.

- Gerwarth, Robert: *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Penguin Books, 2017.
- Govekar, Fran in Zarnik, Miljutin (ur.): *Ljubljana po potresu (1895–1910)*. Ljubljana, 1910.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Jaunig, Senta in Zupanič Slavec, Zvonka: Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetska bolezen. *Zgodovinski časopis* 66, 2012, št. 3–4, str. 362–385.
- Kalčič, Nina: *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, ravnotako tudi influenčni bakterij. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa«: diplomsko delo*. Ljubljana, 2001.
- Keber, Katarina: »O španski boleznih, hripi posebne vrste«. Ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe. *Acta Histriae* 28, 2020, št. 1, str. 41–55.
- Keber, Katarina: Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika* 65, 2017, št. 1, str. 67–76.
- Keber, Katarina: Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018, str. 71–77.
- Kershaw, Ian: *To Hell and Back. Europe 1914–1949*. London: Penguin Books, 2016.
- Luschitzky, Karel: K vprašanju tuberkuloze. *Slovenec*, 16. 3. 1919, str. 5.
- Milčinski, Fran: *Dnevnik 1914–1920* (ur. Goran Schmidt). Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Milovan Delić, Iva: »Liječenje« španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, boleznih, smrt* (ur. Petra Svolfšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 183–208.
- Ó Gráda, Cormac: *Famine. A Short History*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Offer, Avner: *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- Pipp, Lojze: Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št. 1, str. 66–72.
- Pirc, Bojan in Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji, I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1937.
- Pirc, Ivo: Razvoj in delo higienske organizacije v Sloveniji. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 506–517.
- Pirc, Ivo: Zdravstveno stanje in demografski podatki. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 481–489.
- Robert, Jean-Louis: Paris, London, Berlin on the eve of the war. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 24–53.
- Rollet, Catherine: The »other war« I: protecting public health. *Capital Cities at War. Paris,*

- London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 421–455.
- Rollet, Catherine: The »other war« II: setbacks in public health. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 468–480.
- Sakula, Alex: Robert Koch. Centenary of the Discovery of the Tubercle Bacillus, 1882. *The Canadian Veterinary Journal / La Revue vétérinaire canadienne* 24, 1983, št. 4, str. 127–131.
- Schmied-Kowarzig, Anatol: Die wirtschaftliche Erschöpfung. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und die Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg* (ur. Helmut Rumpler). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, str. 487–542.
- Schmied-Kowarzig, Anatol: War Losses (Austria-Hungary). *1914–1918-Online. International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964> (pridobljeno 21. 6. 2020).
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Stener, Franco in Ponte, Euro: Muggia nella Grande guerra: malattie, fame e morte. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezn, smrt* (ur. Petra Svolfjšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 247–272.
- Svolfjšak, Petra: Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni. *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 133–146.
- Svolfjšak, Petra: Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Šimac, Miha in Keber, Katarina: »Patriae ac humanitati«. *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Šimac, Miha: »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«. V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918. *Na fronti*, 2008, št. 5, str. 20–28.
- Šorn, Mojca: Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, 2021, št. 3.
- Šorn, Mojca: *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Štepec, Marko: *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.

- Watson, Alexander: *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London: Allen Lane, 2014.
- Winter, Jay: Surviving the war: life expectation, illness, and mortality rates in Paris, London, and Berlin, 1914–1919. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 487–523.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. »Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod«. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 201–210.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Ivo Pirc. *Na fronti*, 2008, št. 5, str. 52–59.

Spletni viri

- Omahen, Rok: »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem«. *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021. <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913> (pridobljeno 3. 5. 2021).
- Omahen, Rok: »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem«. *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021. <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926> (pridobljeno 27. 5. 2021).
- Pirc, Tatjana in Keber, Katarina: *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir]. Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020. <https://val202.rtvsl.si/2020/04/nedeljski-gost-206/> (pridobljeno 23. 8. 2021).
- Pravilnik o prijavi nalezljivih bolezni in posebnih ukrepih za njihovo preprečevanje in obvladovanje*. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV765>, (pridobljeno 29. 10. 2021).
- Robert Koch – *Biographical*. *NobelPrize.org*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1905/koch/biographical/> (pridobljeno 29. 10. 1921).
- Uroš Krulj — *Vikipedija*, slobodna enciklopedija. https://sr.wikipedia.org/srel/%D0%A3%D1%80%D0%BE%D1%88_%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%99 (pridobljeno 29. 10. 2021).

“One Does Not Really Die Anymore, but Simply Collapses and Is Gone” Health Situation in Ljubljana during and Immediately after the First World War

In Ljubljana, no exotic diseases were recorded in the years before the First World War and no infectious diseases were in an expansive stage. Nonetheless, at the outbreak of the Great Conflict, many of its inhabitants wondered whether Europe was faced with the danger of serious (infectious) diseases due to massive movements of troops and civilians.

The first part of the article focuses on the preventive measures to combat acute diseases at the state, provincial, and municipal levels, and the second part, drawing on archival and newspaper sources and the literature, shows that during and immediately after the First World War Ljubljana registered the first-ever cases of spotted typhus in Slovenia, along with dysentery, smallpox, cholera, diphtheria, and scarlet fever. In 1918, the Spanish flu took a heavy toll; however, because the Infectious Diseases Act did not designate influenza as a notifiable disease, we can only guess the number of persons affected.

Despite the morbidity and mortality caused by infectious diseases, it was mainly scarcity and hunger, and their consequences that drove the inhabitants of Ljubljana to poverty, illness, and death; the article focuses in particular on the problem of tuberculosis.

For Ljubljana, which, like Vienna, also experienced an increase in mortality, population turnover and inadequate or unreported statistics still make it impossible to give an estimate of the mortality directly caused by famine or famine-related diseases, and a more specific estimate of how many people died as a direct or indirect result of famine.